

**ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА:
КИЇВСЬКА ПЕРША ГІМНАЗІЯ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОТОЧЕННЯ (1909-1919)**

Розвиток сучасної історичної науки неможливий без ретельного аналізу того величезного масиву архівних матеріалів, які й до тепер чекають на свого дослідника. Зважаючи на це, сьогодні значна увага приділяється виданню або перевиданню фундаментальних праць, введенню до наукового обігу невідомих до цього часу документів тощо. Особливо цінним джерелом в цьому відношенні являються спогади.

Ще зовсім недавно, в 2005 р., київським видавництвом „Либідь” у серії „Пам’ятки історичної думки України” були видрукувані мемуари одного з діячів громадського руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Миколи Володимировича Стороженка¹. Появою цієї праці ми завдячуємо відомому вченому В.Ульяновському, який провів надзвичайно кропітку та довготривалу роботу з виявлення, вивчення та видання цієї пам’ятки.

Ми не будемо аналізувати спогади на предмет історичного значення, адже це може бути темою окремого дослідження. Проте, слід відмітити, що життєпис М. Стороженка дозволяє відтворити цілий пласт громадського та суспільно-політичного життя на теренах Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ці можливості відкриває надзвичайно широке оточення та коло приятелів цієї особистості, що зумовлювали його розмаїті контакти з багатьма відомими постатями того часу (В. Антонович, В. Горленко, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький та низка ін.).

Окрім того, слід згадати про суспільно-політичну еволюцію Миколи Володимировича від поміркованого варіанту українського (малоросійського) консерватизму до російського націоналізму з новим поверненням до українства в добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Зазначені світоглядні метаморфози становлять неабиякий інтерес для дослідників української інтелектуальної історії початку ХХ ст. Варто підкреслити, що цей тернистий шлях автора мемуарів до українства є особливо оригінальним у порівнянні з політичною еволюцією його рідного брата Андрія, який наприкінці життя тримався великодержавних поглядів близьких до російського націоналістичного руху. Власне контроверсійні

шляхи політичної еволюції братів Стороженків на початку ХХ ст. досить часто наводять як хрестоматійний приклад у сучасній українській історіографії².

Значимо, що спогади фактично обриваються 1895 р., коли Миколу Стороженка було призначено директором Четвертої (до 1909 р.), а згодом Першої (1909–1919 рр.) Київських гімназії. І хоч в деяких розділах, „забігаючи наперед”, автор згадував про ті чи інші епізоди зі свого життя, але вони є фрагментарними і не дають повної уяви про подальшу біографію.

З огляду на ці обставини, ми прагнули відтворити події 1909–1919 рр., директорство в Олександрівській гімназії, з’ясувати її місце в житті Миколи Володимировича. Адже цей період життя передував останній політичній та інтелектуальній трансформації в його поглядах і світобаченні.

Серед навчальних закладів України ХІХ – початку ХХ ст. Київській Першій гімназії належало чільне місце.

Витоки створення цього авчального закладу крилися у тій політичній ситуації, що склалася в Росії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. На той час Київ, як і решта малоросійських земель, що були приєднані до Російської імперії, мав досить строкате етнічне забарвлення. Поряд з росіянами значну частину населення складали німці, євреї, а особливо поляки.

За часів Катерини ІІ та Павла І були проведені реформи, спрямовані на централізацію, подолання релігійних, соціальних та культурних відмінностей серед тамошнього населення.

Однак, їхня реалізація не мала значного успіху. Натомість заходи, які вживалися польською інтелігенцією для захисту своїх інтересів, мали кращий результат. Це давало полякам можливість утримувати міцні економічні й особливо культурні позиції серед російського населення, причому не спираючись на політичний режим царської Росії³.

Надзвичайно гострим було протистояння польської і російської сторін у сфері освіти. Найбільшої актуальності це питання набуло за царювання Олександра І, діяльність якого була спрямована на створення державної, освіченої та відданої російському престолу інтелігенції⁴.

Значна роль у цій системі відводилась середньошкільній освіті. Саме вона мала забезпечити виховання громадянина, здатного розуміти як свої обов’язки, права, так і життя імперії в цілому⁵.

Таким чином, в Києві на базі Головного народного училища 5-го листопада 1809 р. була створена Перша чоловіча гімназія. Згодом вона

перетворилася на один з найбільш престижних середніх навчальних закладів дореволюційної Росії⁶.

13 жовтня 1811 р., імператор Олександр I дарував гімназії особливий статут. Відтак навчальні програми були значно ширшими, ніж тодішні стандарти середньошкільного рівня. Це, в свою чергу, приваблювало представників багатьох відомих родин, які прагнули надати своїм дітям належну середню освіту та забезпечити міцний фундамент на майбуття.

У гімназії здобули освіту багато видатних осіб. Серед них слід назвати художника М. Ге, відомого історика західноєвропейської літератури, родича майбутнього директора навчального закладу М. Стороженка, письменників М. Булгакова, К. Паустовського, В. Авсієнка, літературознавця К. Арабажина, істориків В. Базилевича, М. Закревського, І. Лучицького, В. Піскорського, В. Шульгина, радянського державного діяча А. Луначарського, педагога В. Беренштама, правників Г. Демченка, М. Ясинського та багатьох інших.

Авторитетним був викладацький склад цього навчального закладу. Згадаємо, приміром, відомого історика, фольклориста, етнографа та громадського діяча М. Костомарова, який упродовж 1845–1846 рр. викладав у гімназії історію.

З Київською Першою гімназією пов'язані імена О. Андрієвського, О. Андріяшева, М. Берлінського, Я. Вальча, Г. Васька, Ф. Воячека, П. Голубовського, В. Домбровського, В. Клячина, Я. Шульгина, Ю. Яворського та ін.

Варто відзначити, що багато осіб з педагогічного колективу Олександрівської гімназії, продовжили свою роботу на поважних церковних і державних посадах, а також у вищій школі.

Так, викладач закону божого І. Екземплярський у подальшому став архієпископом Варшавським і Холмським; настоятель гімназійної церкви М. Киррилов – архієпископом Полтавським і Переяславським; викладач закону божого С. Трегубов – членом Державної Ради; викладач закону божого та настоятель гімназійного храму М. Златоверхников – кафедральним протоієреєм Києво-Софіївського собору; викладач латинської мови І. Ростовцев – попечителем Оренбурзького учбового округу; директор гімназії В. Немолодишев – управителем навчального відділу Міністерства шляхів сполучення; викладач фізики Ф. Петрушевський – професором Санкт-Петербурзького університету; викладач історії П. Голубовський – професором університету Св. Володимира; викладач російської мови Ю. Янсон – професором та

деканом юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету; викладач історії А. Линниченко – приват-доцентом університету Св. Володимира та директором Київської Фундуклеївської жіночої гімназії; викладач історії А. Ясинський – професором Юріївського університету; викладач російської мови Є. Стеблін-Каменський – Віленським губернатором; директор гімназії І. Посадський-Духовський – помічником попечителя Варшавського учбового округу⁷.

Звичайно, перелік не є вичерпним, однак він свідчить про ретельність відбору персоналу гімназії та про потенційні перспективи кар'єрного росту осіб, які зарекомендували себе з позитивного боку.

Такими, в основних рисах, були історичні традиції та соціокультурні реалії Київської Першої гімназії напередодні появи нового директора – Миколи Володимировича Стороженка (1862–бл.1942).

Втім, на зорі біографії М. Стороженка задавалося ніщо не віщує йому педагогічної кар'єри, адже професія освітянина не була ним запланована й омріяна. У своїх планах на майбутнє, Микола бачив себе правником і земським діячем у своєму повіті.

Однак, сталося інакше. За порадою свого старшого брата Андрія, він вступає на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира. В спогадах він згадує: „...ми з братом мов помінялися долями – що йому малося бути педагогом, зробився я, а він – земським діячем; проте обоє ми залишилися на увесь свій вік прихильні до історичної науки”⁸.

Успішне навчання закінчується здобуттям ученого звання приват-доцента в Санкт-Петербурзькому університеті (1885). Причиною від'їзду з Києва до Санкт-Петербурга Микола Володимирович називає неможливість скласти іспити у викладачів київського університету І. Лучицького та Ю. Кулаковського. Допомогу у вирішенні цього питання надав дядько Миколи, відомий літературознавець, професор Московського університету Микола Ілліч Стороженко⁹.

Натхненний петербурзькими успіхами, Микола планує продовжувати наукові студії.

Однак, на заваді цьому став випадок, гра долі, пов'язана з військовою службою.

Стороженко так описує свій несподіваний поворот до педагогіки: „Й тутечки я, мабуть, зробив другу помилку: замість того щоб піти на короткий час по волі, мовляв, „вольнопределяющимся”, за порадою найбільш моїх колег по факультету, які усі так поробили, бо малося їм бути гімназійними вчителями, доручив я предводителю, яким був тоді у

нашому повітові граф Микола Моріцович О'Рурк, що приятелював із усією нашою родиною, потягти жеребок, то він і витяг – що йти. А по закону тоді було, що жеребкові москалі повинні були, хоча і з вищою просвітою, служити два роки та ще й до того з'являтися до служби зараз після Університету, якщо їх не призначено було на яку посаду, що звільняє від військової служби”¹⁰.

Володимир Дмитрович Жевахов, добрий приятель родини Стороженків, управитель канцелярії навчального округу, запропонував йому посаду інспектора народних шкіл. Микола, хоч і планував наукову діяльність, але погодився з думкою родини.

Таким чином, 1 лютого 1889 р. Микола Володимирович розпочав своє кар'єру як інспектор народних шкіл на Чернігівщині. У 1892 р. його перевели на таку ж посаду на Київщину¹¹.

В 1895, у віці 33 років Стороженка призначають директором Київської Четвертої гімназії. Очевидно, що цьому підвищенню він завдячував родинним зв'язкам з Жеваховими.

Про те, наскільки несподіваним виглядало його призначення в очах його друзів, довідуємося з листа Василя Петровича Горленка до М. Стороженка. З властивою йому іронією, автор листа відмічав: „Этот пост еще с юных лет мы привыкли соединять с некоторой торжественностью и даже таинственностью, что он отождествляет какую то накрахмаленную и неуместную строгость, потому что Вы для него так молоды и, одним словом, потому что я мог представить Вас чем угодно, но не - ха, ха, ха! Директором гимназии. Но как бы то ни было, если назначение это соответствует Вашему желанию, доставляет Вам удовольствие и вообще подходит, то я сердечно радуюсь всему, что совершается хорошего для моих добрых друзей”¹².

Останньою кар'єрною сходинкою у послужному списку Миколи Володимировича стало його призначення на посаду директора Київської Першої гімназії 25 серпня 1909 р. Якщо взяти до уваги роль і місце гімназії в тогочасній освітній системі імперії, то бажанішого підвищення марно було б і чекати. Однак, сам новопризначений директор на такий поворот долі відреагував досить прохолодно.

Підтвердження цьому знаходимо в його листі до Вадима Модзалевського, з яким його пов'язувала співпраця з видання генеалогічного довідника „Малороссийский родословник” (К., 1908–1914. Т.1-4) „...Получилъ телеграмму от Зилова¹³ приехать въ Кіевъ для окончательныхъ переговоровъ о приѣмъ Киевской первой гимназии, которую

онь мнь навязаль”¹⁴, - зазначає М. Стороженко.

Причини цього відчутного невдоволення, імовірно, крилися, в побутових, сімейних проблемах а психологічних конфліктах, що побутували у внутрішньому світі Стороженка.

Життєвий період, що передував призначенню на посаду директора Першої гімназії, ознаменувався для Миколи Володимировича гострими сімейними проблемами. Досить пізні одруження (у віці 37 років) та народження хворого сина, що невдовзі помер, стало психологічною травмою для Стороженка на все життя.

Водночас у старшого брата Андрія навпаки сімейне життя склалося вдало. Він мав трьох синів, двоє з яких були учнями гімназії, очолюваної дядьком Миколою. До того ж Андрій Володимирович мав більш вагомні наукові досягнення, користувався повагою в наукових колах, вирізнявся врівноваженістю та послідовністю.

Такий контраст двох життєвих шляхів продукував психологічний дискомфорт. Вірогідно Микола відчував свій комплекс меншовартості у порівнянні з братом, який мав на нього неабиякий вплив.

Призначення на посаду директора навчального закладу такого рівня відкривало перед М. Стороженком широкі можливості. Очевидно, таку кар’єру він розглядав з позицій самореалізації, що могло хоча б почасти компенсувати особисті негаразди та проблеми.

Проте, як людина нерішуча та пасивна, він не дуже радо зустрів цю пропозицію. Адже нова посада передбачала зміну усталеного, вже звичного способу життя. Крім того, із смертю батька (1895) та дядька Миколи Ілліча Стороженка (1906) він позбувся тієї родинної підтримки, яка була так йому необхідна при вирішенні важливих життєвих питань.

Ще однією перешкодою була особиста видавнича діяльність. У цей час обидва Стороженки готували до друку свій фамільний архів і фінансували „Малороссийский родословник” В. Модзалевського. Адже брати захоплювалися українською минувшиною і належали до родини з давнім корінням. Звичайно ці захоплення потребували часу, а призначення директором кидало Миколу у вир нових проблем.

Крім того, не можна не згадати про політичну та соціально-економічну нестабільність в Російській імперії, що спричинили революційні події 1905 р. Однак, незважаючи на ці вагання, Микола Володимирович все ж таки погоджується і 3 вересня 1909 р. приступає до роботи.

На новій посаді, Стороженко одразу ж зіткнувся з великою кількістю невіршених питань. Попередній директор В. Немолодишев залишив по

собі хаотичний спадок і його наступнику довелося розпочинати за складних обставин.

По-перше, переміщення попередника потягло за собою цілу низку змін серед викладачів гімназії. Наприклад, викладач математики К. Щербина був призначений директором заново відкритого вчительського інституту, а викладач математики та фізики С. Лесарський – на посаду в.о. інспектора Київської Сьомої гімназії (замінений А. Любанським). Викладач історії й вихователь пансіону М. Бутовський був переведений до колегії Павла Галагана. Відтак виклади історії були розподілені між прийнятими на роботу В. Клячиним та І. Щербаковим. Змінили місце роботи викладачі арифметики та фізики тощо¹⁵.

Про загальну ситуацію в закладі можна скласти уявлення з рапортів працівників гімназії.

Приміром, наведемо декілька рядків із звіту діловода гімназії Євгена Веселовського: „Будучи назначен на должность письмоводителя Киевской первой гимназии 12 сентября 1907 г. и явившись к исполнению служебных обязанностей, я застал все дела, книги, бланки и формулярные списки сваленными вперемешку на полу. Некоторые дела были в ценности, большая же часть их, как не подшитых, были разбросаны и в опись не занесены. Что же касается архива, так это был не архив, а просто какой то склад: на полу валялись отчетности, а сверху на ней сложены парты, столы и др.”¹⁶.

Мабуть, варто повірити й свідченню самого Миколи Володимировича, поданому у листі до Вадима Модзалевського: „... не писалъ Вамъ, потому что былъ сильно озабоченъ пріемомъ первой гимназии, представляющей собой чудище”¹⁷.

Якщо до такого стану речей поблажливо ставилося попереднє керівництво, то новий директор з цим змиритися просто не міг. У студентські роки за порадою В. Антоновича Микола Володимирович певний час працював з матеріалами Центрального архіву давніх актів і тому з пієтетом ставився до архівної справи. До того ж, він власноруч зіткнувся з проблемами, які виникали внаслідок порушення правил зберігання документів. У його спогадах знаходимо свідчення про складнощі роботи з неупорядкованими документами та матеріалами¹⁸.

Втім, з огляду на нову посаду, починати слід було саме з „паперової” роботи.

Невипадково Стороженко у своїй доповідній записці на ім’я попечителя Київського учбового округу описує реальний стан справ і

висловлює пропозиції щодо впорядкування архіву. Зокрема, він пропонує призначити для цієї роботи двох досвідчених архівістів, які б за певну щомісячну плату привели всю документацію в належний стан¹⁹. Імовірно, зазначені пропозиції таки були реалізовано, позаяк на практиці ми маємо справу з добре впорядкованим архівом гімназії.

Микола Володимирович звернув відповідну увагу і на навчальний процес. Він прагнув вдосконалити методи викладення нового матеріалу, покращити сприйняття його гімназистами.

Впродовж 1909/1910 навчального року за ініціативи директора в гімназії були вперше створені історичний, географічний та природничо-історичний кабінети.

Водночас була заснована постійна бібліотечна комісія, яка мала здійснювати спеціальний контроль за всіма бібліотеками закладу. Ця комісія ухвалила рішення про передачу книг з гімназійних бібліотек для різних вікових категорій до новостворених кабінетів.

Важливу роль керівництво гімназії відвело і створенню історичного кабінету (імовірно на це вплинула історична освіта самого директора). Зокрема, було придбано велику кількість історичної літератури, карт, схем тощо.

Зауважимо, що були куплені засоби, які раніше не використовувались в київських учбових закладах – це моделі різних предметів та витворів культури давнього, середньовічного та нового періодів історії.

У серпні 1912 р. з огляду на святкування річниці Вітчизняної війни 1812 р. і в пам'ять про одного з її героїв, педагогічна рада ухвалила присвоїти історичному кабінету ім'я графа Михайла Андрійовича Милорадовича. Останній у 1811 р. був київським генерал-губернатором і сприяв створенню гімназії²⁰.

Однак, питаннями, пов'язаними з архівом закладу та створенням навчальних кабінетів, звісно не вичерпувалася діяльність Стороженка на посаді директора. Чільце місце відводилось культурно-освітньому процесу в гімназії.

Досить часто проводилися літературні та музичні вечори, що виховували патріотичні почуття у гімназистів, сприяли осмисленню значимості історичних подій у великодержавному дусі. Звичайно, такі заходи згуртовували гімназистів, сприяли встановленню товариських стосунків між ними тощо.

Здебільшого тематичні вечори були присвячені подіям, що мали загальнодержавне значення для Російської імперії. Вони зазвичай

погоджувалися з керівництвом Київського учбового округу.

Наприклад, у 1910 р. відзначалось 300-річчя з дня зняття осади Троїце-Сергієвої Лаври, 50-річчя з дня смерті російського письменника, засновника слов'янофільства О.С.Хомякова, 100-річчя вітчизняної війни 1812 р., 300-річчя Імператорського дому Романових, 50-річчя звільнення селян від кріпацької залежності.

Слід наголосити, що тематика цих заходів була невинуватою. Вона відображала головні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики царського дому.

Відзначення річниці з дня осади Троїце-Сергієвої Лаври як символу царської Росії, було спрямовано на викорінення пропольських настроїв серед гімназистів, зокрема підкреслювало особливу роль гімназії як форпосту імперської політики.

Святкування ювілейної річниці царського дому, як і звільнення селян від кріпацтва, мало на меті виховання патріотизму, незаперечної відданості російському імператору та існуючому політичному режиму.

Ці заходи склали основу гімназійних видань. Зокрема, за часів директорства Миколи Володимировича Стороженка були опубліковані наступні праці: „Празднование столетия со дня рождения Н. И. Пирогова в Киевской I гимназии”, „Памяти Н. В. Гоголя”, „В память посещения Киевской I гимназии Его Величеством Королем Сербии Петром I”, „Киевская I гимназия накануне столетнего юбилея”, „Столетие Киевской I гимназии” (в 3 т.), „Юбилейная Кантата Императорской Александровской гимназии”, „Летопись Императорской Александровской Киевской гимназии” (в 2 т.)²¹.

Питання з обсягу видавничої справи звичайно погоджувалось з управлінням Київського учбового округу.

Деякі з зазначених книг були видрукувані за фінансової підтримки представників родини Терещенко, яка впродовж багатьох років була почесним попечителем гімназії²². Кошти від продажу книг перераховувались на користь незаможних вихованців гімназії.

Видання були представлені на Всеросійській виставці, що відбулася в Києві 1913 р. На цій виставці Олександрівська гімназія була репрезентована як окремих експонент²³.

У 1912 р. відбувся ювілей з нагоди столітньої річниці Вітчизняної війни 1812 р. Святкування проходило в Москві і від Київського учбового округу було направлено групу з 70 осіб на чолі з М. В. Стороженком.

З цієї групи 10 гімназистів представляли Київську Першу гімназію. Серед них зустрічаємо прізвища Володимира та Якова Стороженків,

небожів директора²⁴, які закінчили гімназію зі срібними медалями відповідно у 1913 і 1914 рр.²⁵

У літописі гімназії досить детально описана ця поїздка. В ній відмічається, що при організації делегації особлива увага приділялась успішності, вірцевій поведінці та бездоганним моральним якостям кандидатів. Зокрема, дізнаємося, що завдяки зусиллям Миколи Володимировича (нащадка героя Бородінської битви, згодом сенатора А. Я. Стороженка), делегація від Київського учбового округу отримала особливий дозвіл на участь в святкуванні на місці проведення битви. Там же наведені спогади і враження гімназистів²⁶.

З вихованцями систематично проводились екскурсії по Києву та за його межами. Часто екскурсиводом був сам М. В. Стороженко. Він розповідав учням про самобутні сторінки з минулого Києва. Директор прагнув ознайомити молодь з пам'ятками історії та культури.

Важливу роль у навчально-виховних заходах відіграли ідеї загальнослов'янської єдності, що були вельми популярними в тодішній Російській імперії.

У 1910 р. відбулась поїздка в придунайські землі. Вихованці ознайомились із пам'ятками культури таких міст, як Брацлав, Сілістрія, Софія, Белград, Адріанополь, Константинополь та ін.²⁷

Досить часто Олександрівська гімназія слугувала місцем зупинки для гімназистів з інших міст та держав. Наприклад, у гімназії зупинялися вихованці з Санкт-Петербургу, Москви, Софії тощо.

Київська Перша гімназія, як вірцева, була місцем відвідування високих іноземних гостей.

Приміром, 17 березня 1910 р. ознаменувалось приїздом сербського короля Петра I. Зустріч розпочалася привітанням директора французькою мовою та вітальною промовою викладача гімназії М. Тростянського.

Останній наголосив, що розцвіт слов'янофільського руху припадає на 30-ті роки XIX ст. Головним провідником цього руху, на його думку, була російська література, зокрема О. Пушкін та О. Хомяков. Відтак ці діячі, за висловом Тростянського, зробили величезний внесок у справу ознайомлення народних мас Російської імперії зі скарбницею сербської літератури²⁸.

З нагоди візиту сербської делегації був проведений святковий літературно-музичний вечір на честь високопоставленої особи, читалися вірші про єдність російського та сербського народів²⁹.

Ці події були відображені на сторінках багатьох газет. Особливу увагу

цьому приділили газети правомонархічного спрямування – „Киевлянин” та „Новое время”³⁰.

Варто додати, що вперше візит високих осіб сербського царського дому до Київської Першої гімназії відбувся 11 жовтня 1835 р. Пізніше такі візити мали місце – 7 жовтня 1837 р. та 17 серпня 1885 р.

Зауважимо, що цей візит не минув безслідно для М. Стороженка. Він був удостоєний ордена Білого орла III ступеня. Крім директора, нагороди одержали ще дев’ять осіб з числа викладачів та гімназистів³¹.

1911 р. гімназію відвідав російський імператор Микола II з нагоди святкування 100-літнього ювілею з дня заснування закладу. Його візит був надзвичайно важливою подією в житті як навчального закладу, так і всього міста.

Вихованець гімназії Микола Полетика, який закінчив її в 1914 р., згадував, що саме з цим візитом директор пов’язував надії перетворити гімназію на дворянський ліцей. Проте, вбивство П. Столипіна колишнім випускником цього навчального закладу Д. Богровим, не дало змогу реалізувати задуми керівництва³².

Програма святкування була значно скорочена. Однак, за рескриптом імператора була вибита медаль на пам’ять століття навчального закладу і присвоєно ім’я „Олександрівської”. Тоді ж затверджено нагрудний ювілейний знак для осіб, що служили в гімназії та її вихованців, що закінчили повний курс навчання³³.

Велика увага приділялась фізичному розвитку молоді. В гімназії був добре оснащений спортивний зал, заняття в якому проводились під керівництвом члена чеського товариства „Сокіл” А. Коваржика. Вихованці Першої гімназії приймали активну участь у спортивних змаганнях за участю учнів інших навчальних закладів. Для тих гімназистів, які часто хворіли, та малозабезпечених був передбачений щорічний безкоштовний літній відпочинок на дачі „Плоти”.

Керівництво гімназії сприяло й естетичному розвитку своїх вихованців. Окрім уроків гри на роялі, скрипці, віолончелі та струнних інструментах у гімназії був власний оркестр. Зокрема, для диригування учнівським оркестром був запрошений викладач музики Ф. Воячек. Він написав урочистий актовий марш Київської Першої гімназії.

Навчання співу, крім регента церковного хору, проводив викладач А. Завадський. Для організації оркестру балалаєчників був запрошений колишній вихованець гімназії, студент університету Св. Володимира А. Стежко. У процесі навчання із числа гімназистів було організовано

три оркестри: струнний, духовий та балалаечників, які приймали активну участь у підготовці спектаклів та літературно-музичних вечорів³⁴.

Таким чином, вихованці Київської Першої гімназії не тільки навчалися, але й через систему культурно-освітніх заходів піддавалися сильному впливу панславістських та імперських ідей. Участь в заходах загальнодержавного значення (візит сербського короля, відвідування слов'янських країн, святкування визначних історичних дат) мало на меті формування особистостей у великодержавному дусі та повністю відданих російському престолу.

Оцінка роботи Стороженка на посаді директора Київської Олександрівської гімназії була б далеко неповною, якщо б ми не звернули увагу на його ставлення до вихованців.

Нагадаємо, що сімейне життя Миколи Володимировича не склалося. Імовірно, саме тому невитрачена батьківська любов була розподілена між учнями очолюваної ним гімназії. Підтвердження цьому – рядки зі спогадів, сповнені болем та печаллю: „Розбивав я тугу неперекидною працею, утішаючися чужими дітьми”³⁵.

Далі він згадує, що влітку, на час літніх канікул, до Кручі приїжджали сини його брата Андрія та деякі гімназисти. Серед них він називає імена Михайла Гижицького, Володимира Воловика, Леонтія Даниловича, Володимира Селіфановича³⁶.

Показовим у цьому відношенні є й інший факт. Так, із лавиною звільнень студентів-німців на початку Першої світової війни з навчальних закладів Російської імперії саме зусиллями М. Стороженка його вихованець, напівнімець, Дмитро Мелле залишився в гімназії. Причому у клопотанні про подальше навчання хлопця Стороженко подає його характеристику у відповідному „патріотичному” дусі: „Позвольте усердно просить Вас принять меры к скорейшему удовлетворению ходатайства этой совершенно русской семьи, по роковому стечению обстоятельств попавшей в положение, которому заслуженно подвергаются германские подданные»³⁷.

Ще одним виявом турботи про вихованців є клопотання перед київським міським головою Миколою Д'яковим про організацію рейсу трамвая, який забезпечував би вихованцям гімназії своєчасний приїзд до корпусу гімназії. Це прохання було зумовлене тим, що більша частина учнів проживала в районі Політехнічного інституту, а перші вагони на лінії в напрямку гімназії відправлялися о 7 год. 55 хв. Таким чином, гімназисти були змушені на півгодини раніше виходити з дому, щоб встигати на початок занять.

У 1914 р. святкували 25-літній ювілей діяльності М.Стороженка на педагогічній ниві. М. Славинський, мабуть колега-педагог, присвятив йому свої рядки:

Привет тебе, подвижник славный
В день юбилея приношу
И от души мой клич заздравный
Принять, как дань, тебя прошу.
Тебя я так назвал не даром:
Свершенный путь твой был тернист,
С поднятым ты прошел забралом,
Как рыцарь, ты душою чист.
С глубокой верою святою,
Волчцы и тернии лома,
Вперед ты шел и за тобою
В лучах твоих шла рать твоя.
Тут окриков не было слышно,
В тиши под ласкою твоей
Тут расцветал трудов клад пышный
Во славу родины своей.
И внес во тьму лучи ты света:
Пытливый ум детей вскормил,
Любовь священную завета
В сердцах обильно посадил.
Теперь они по всей России
Разносят свет во все концы,
Поэты, судьи и визири
За веру, родину борцы.
На разных поприщах, аренах
В служеньи родины святой
Пишут девиз твой на знаменах,
Девиз труда, любви святой.
И вижу я в сии минуты:
Они всем сердцем, всей душой,
Забыв житейские все куты,
К тебе склоняются главой.
В сознаньи подвига большого
И принесенных сих плодов
Веди он к счастью родного

И их отечества сынов!
И буди здоров на многи лета,
И выполняй судьбы урок!
Хвала отчизной тебе спета,
Готов и лавровый венок³⁸.

Очевидно, ці слова не були банальним святковим перебільшенням. Так, у 1924 р. М. Стороженко отримав лист від Федора Тітова, який просив його підтвердити навчання двох його синів у Київській Першій гімназії, яку вони закінчили із срібною та золотою медалями. Вдячний батько також відмічав велику доброту і справді батьківське ставлення керівника закладу до своїх вихованців³⁹.

Проте, жоден із наведених вище прикладів природної доброти і людяності Миколи Володимировича стосовно гімназистів, не зрівняється із уривком спогадів самого вихованця, вже згаданого Миколи Полетики. Він висвітлює Стороженка за часів його членства у Київському клубі руських націоналістів. Відзначимо, що „візитною картою” цієї організації вважається „Справа Бейліса” та поширення антисемітських настроїв серед населення.

„Гимназия была консервативной, - згадує Полетика, - руководили ею завзятые монархисты-националисты во главе с директором Терещенко. Но травли евреев-гимназистов со стороны основной массы учащихся не было. И не потому, что все дворянские и сановные сынки хорошо относились к евреям – своим сотоварищам по классу, а потому, что Терещенко не допускал и пресекал самыми решительными мерами попытки такой травли. Монархист до мозга костей, он добился в 1911 году запрещения принимать евреев в Первую Киевскую гимназию. Но тех евреев, которых он принял в гимназию до 1911 года, он в обиду не давал. Они пользовались правами наравне в остальных”⁴⁰.

Автор спогадів згадує про випадок, коли один із учнів їхнього класу дворянського походження образив однокласника-єврея. Решта учнів, обурена подібним вчинком, заподіяла кривднику тілесних ушкоджень. Коли батько останнього звернувся до директора із скаргою, то, на велике здивування гімназистів, йому було запропоновано перевести дитину до іншого навчального закладу⁴¹.

Останній приклад, на нашу думку, досить виразно змальовує природну людяність Стороженка і підкреслює непослідовність, розбіжність його ідейних спрямувань та вчинків.

Особливо складним був період роботи, пов’язаний з початком Першої світової війни. На той час істотно скоротилися культурні заходи. До

того ж змінилася їх тематика та місце проведення. Наразі домінувала військово-патріотична проблематика. Часто літературні та музичні вечори проводилися в лікарні Київського учбового округу для поранених на фронтах.

Відбулися психологічні зміни в поведінці гімназистів. У доповідній записці на ім'я начальника Київського учбового директор повідомляє, що один з його вихованців разом з учнем Київської Другої гімназії продали підручники, на одержані гроші купили квитки на залізницю і намагалися дістатися фронту. Однак, унаслідок браку грошей гімназисти були повернуті додому.

Такі випадки були не поодинокі. Наприклад, було зафіксовано три спроби самогубства серед гімназистів⁴². Звичайно, це не могло не відкласти свій відбиток на керівництво навчального закладу в умовах воєнного часу.

Діяльність, спрямована М.В.Стороженком на покращення навчально-виховного процесу, вдосконалення методів та форм роботи з молоддю, продемонстрували його неабиякі організаторські здібності. Разом з гімназистами змінювався і сам директор.

Варто відзначити, що призначення на посаду директора істотно змінило його соціокультурне оточення. На зміну В. Антоновичу, О. Левицькому, В. Горленку, П. Кулішу та багатьох інших, з якими Миколою Володимировича поєднувала тривала співпраця за часів Старої Громади та українознавчі зацікавлення, з'явилося нове коло осіб, близьке до офіційних і правомонархістських.

Серед останніх необхідно назвати попечителя Київського учбового округу П. Зілова (згодом цю посаду обіймав А. Деревецький), помічника попечителя С. Певницького (до того ж вихованця гімназії), члена Державної думи, редактора „Киевлянина” В. Шульгина, графа В. Бобринського, генерал-ад'ютанта Ф. Трепова, командуючого військами Київського учбового округу М. Іванова та ін.

Цей час був особливо складним для М. В. Стороженка, адже перед ним стає питання вибору між напівлегальним українством (в його випадку малоросійством) та привілейованим служінням царату.

Вдале і доволі швидке просування кар'єрними сходинками в певній мірі сприяло вирішенню питання на користь останнього.

Ще одним надзвичайно вагомим джерелом впливу був для нього авторитет його старшого брата Андрія, який ніколи не ставився прихильно до українства і ніколи не розглядав історію України як самостійну.

Останній ще на початку ХХ ст. стає активним співробітником створеного в Санкт-Петербурзі „Союзу руського народу”, а згодом і Київського клубу руських націоналістів, що виник в 1908 р.

Імовірно, що саме зусиллями Андрія до лав згаданого клубу і був залучений „слухняний” молодший брат Микола.

Надзвичайно цікавим, на нашу думку, є лист від 29 травня 1910 р., що зберігся серед архіву гімназії, на ім'я директора від керівництва Клубу руських націоналістів, членом якого був і Микола Володимирович.

Він становить значний інтерес особливо у контексті традиційних українських характеристик М. В. Стороженка. Зазвичай, характеризуючи антиукраїнську діяльність Клубу та участь в ньому М. Стороженка, дослідники наводять його лист до майбутнього гетьмана П. Скоропадського, що датується 1914 р.

У ньому йдеться про прагнення „мазепинців” встановити пам'ятник Т. Шевченка та про його прохання-застереження вжити попереджувальних заходів, оскільки „все, чого досягли цар Олексій Михайлович і славний гетьман Богдан, може зруйнуватися з причини короткозорості чи, може бути, зради уряду”⁴³.

Наведемо текст листа від 29 травня 1910 р.: „Милостивый государь, Николай Владимирович! Члены Государственной думы Г. Г. Замысловский и В. В. Шульгин сообщили Киевскому клубу русских националистов, что около 3 июня в Киев приедет – для поклонения святыням и обозрения достопримечательностей – группа экскурсантов, студентов высших учебных заведений Санкт-Петербурга. Вся группа состоит из 25-30 человек. Все это исключительно правые студенты. Пробудут они в Киеве самое короткое время. Клуб русских националистов обращается к Вам с почтительнейшей просьбой, не найдете ли Вы возможным пойти на встречу благому порыву представителей учащейся молодежи и предоставит прибывающим в Киев студентам-экскурсантам бесплатное помещение в пансионе I-ой Киевской гимназии. Председатель Клуба. Профессор В. Чернов”⁴⁴.

На зворотному боці рукою Миколи Володимировича зазначено: „Я признавал бы возможным приютить не более тридцати экскурсантов в помещении пансиона I-ой гимназии, но при условии соблюдения ими всех правил приличия и благовоспитанности под ответственностью клуба, так как в это время еще будет около сорока пансионеров, для которых неудовлетворительное поведение студентов может служить дурным примером. Вследствие с сим сообщаю, что руководство экскурсантами

по г. Києву взяла на себе комісія из числа преподавателей под председательством священника М. А. Стельмашенко²⁴⁵.

Вочевидь у цьому випадку педагог бере гору над членом правомонархічного клубу.

Звичайно, як директор гімназії Стороженко просто був змушений реагувати на подібні пропозиції. Втім, він не був у захваті від таких заходів, що почасти засвідчує його відповідь. І вочевидь подібна акція не справляла на нього позитивного враження.

До того ж, наведена думка дозволяє припустити, що початок його роботи в київському клубі мотивувався не стільки певними поглядами, скільки був наслідком стороннього впливу, зокрема родиною, службовим оточенням, що визначило поміркованість його діяльності на початковому етапі.

Зрештою, варто відмітити, що саме явище еволюції політичних поглядів вказує на психологічну нестабільність та складність внутрішнього світу Миколи Стороженка.

У першому випадку, лист до Скоропадського засвідчує його правонаціоналістичні великодержавницькі погляди.

В іншому ж, навпаки, виявляється його поміркованість та вагання.

Імовірно, на початковому етапі своєї співпраці з клубом, Стороженко не надавав цьому особливого значення. Виявляючи педагогічний хист, він не вважав за необхідне поширення впливу клубу на його вихованців, залишаючи за останніми самостійне право політичного вибору.

Втім, є й інші свідчення. Зокрема, в одному з виступів Миколи Володимировича на засіданні клубу відзначається: „Молодежь, всегда увлекается, а со стороны левых принимаются все меры, чтобы извлечь ее, а потому многие юноши со слабой волей легко поддаются вредному влиянию, но зато убежденная правая молодежь неуклонно стремится к тому, чтобы приобрести знания и потом послужить родине... Для дальнейшего увеличения рядов благомыслящей молодежи необходимо, чтобы школа и семья воспитывали юношество надлежащим образом. Не думать о политическом воспитании детей – это преступное попустительство. Так воспитывать детей, как прежде, теперь нельзя, если хотите послужить государству²⁴⁶”.

В цей же час Стороженко починає співпрацювати з редакцією газети „Киевлянин”.

Її редактор, В. Шульгин, був активним членом Клубу руських націоналістів. Здебільшого Микола Володимирович розміщував на

сторінках цього видання оголошення про проведення в гімназії літературно-музичних вечорів, інформацію про приїзд гостей, програми культурно-освітніх заходів тощо.

Так, в одному з номерів вміщено замітку про приїзд у жовтні 1910 р. до Києва члена Державної думи, голови Галицько-руського благодійного товариства графа В. Б. Бобринського. У ній повідомляється, що Бобринський відвідав Київську Першу гімназію, а також був присутнім на богослужінні в церкві цього закладу⁴⁷.

1910 р. М. В. Стороженка було обрано головою київського відділення Галицько-руського благодійного товариства, створеного в Петербурзі. В своїх спогадах Микола Володимирович стисло згадує цей період свого життя. Втім, про очолюване ним відділення цього товариства він розповідає лише з позитивного боку, не розглядаючи дійсних причин його виникнення.

У приміщенні Київської Першої гімназії проходили засідання вказаного осередку, відбувалися галицько-руські або буковинсько-руські вечори просвітницького спрямування. Зібрані від цих заходів кошти перераховувались на спорудження й утримання військово-санітарного поїзду Київського учбового округу⁴⁸.

Зрештою, зазначені заходи виглядають як продовження культурно-освітньої та громадської роботи, звичної для М. Стороженка. Втім, така діяльність проводилася, звичайно, не в українському, а в загальноросійському, великодержавницькому дусі.

Доцільно відзначити, що відділення займалося також видавничою діяльністю. Воно видало низку популярних праць: „Русский народ в Карпатах. Лемки”, „Русский народ в Карпатах. Галицкая Русь в ее борьбе за свою национальную самобытность”, „Русский народ в его славных сынах. А. С. Хомяков как представитель русского национального самосознания”.

Вони були рекомендовані Миколою Стороженком попечителю Київського учбового округу А. Деревицькому для розповсюдження серед молоді „в целях ее ознакомления с прошлым и настоящим возсоединенной ныне Россией древней Червоной Руси и увеличения денежной лепты от русского народа несчастным разоренным единокровным нашим братьям”. Одержані кошти передбачалося витратити в благодійних цілях⁴⁹.

За часів Української Центральної ради Стороженка, який відверто ігнорував нову владу, звільнили з посади директора.⁵⁰ Однак, ця ухвала не набула чинності і Микола Володимирович продовжував виконувати

свої обов'язки за доби Гетьманату П. Скоропадського, хоч і впродовж стислого терміну. Втім, уряд Директорії УНР, розпочавши політику українізації, усунув його від керівництва гімназією. Далі було ув'язнення та переслідування...

На цій трагічній ноті педагогічна діяльність М.Стороженка на теренах України закінчується.

Ми намагалися якомога ширше висвітлити діяльність Миколи Володимировича директором Першої гімназії та пов'язати цей період з обставинами його особистого життя. Адже саме робота в цьому навчальному закладі стала для нього тим переломним моментом, що змінила все його подальше буття.

Слід відмітити, що призначення на нову посаду не було для Миколи Стороженка звичайною справою, подібно до попереднього інспекторства. Натомість, це був досить складний і суперечливий крок, до здійснення якого його підштовхували зовнішні та внутрішні конфлікти й обставини.

По-перше, відбувається надзвичайно складний внутрішній психологічний конфлікт. Ще з дитинства за Миколою закріплюється образ слабохарактерної, нерішучої особи, яка не здатна відстоювати власні інтереси. Як приклад – вступ на історичний, а не юридичний факультет, складання іспитів у Петербурзі, а не в Києві, болюче питання військової служби тощо.

Певною мірою це було зумовлено родинними обставинами.

Микола був найменшою дитиною в сім'ї, рішучі думки і бажання котрої дорослі сприймали скептично. До того ж його хворобливість викликала підвищену увагу і опіку над ним з боку родичів. Можливо, що його псевдонім *Маленький*, яким він послугувався за часів Старої Громади, не стільки відповідає його зовнішнім ознакам, скільки ставленню інших осіб до нього.

З іншого боку, родина Стороженків споконвіку була прихильницею консервативних традицій у різних сферах буття (політичні вподобання, культурні традиції, родинні відносини тощо). Це підштовхувало малого Миколу до їхнього наслідування. Імовірно, що саме ці обставини спричинили його психологічну залежність від родини.

Початок ХХ ст. залишив його сам на сам перед життєвими проблемами та можливими шляхами їхнього вирішення. Відсутність батька та дядька Миколи Ілліча почасти позбавляють його від родинної залежності, але водночас залишають Стороженка без підтримки близьких. Як результат, Микола Володимирович потрапляє в залежність від нового середовища.

Він намагається співпрацювати з громадськими організаціями, що виникають після 1905 р., однак на початковому етапі йому притаманні постійний страх та нерішучість. Тільки крокуючий попереду брат Андрій, залишається єдиним маяком у морі невизначеності та темряви. Трохи оговтавшись, М. Стороженко намагається наздогнати втрачене, „підвищує” громадську активність, зокрема навіть протестує проти встановлення пам’ятника Тарасу Шевченку.

По-друге, гостра ситуація навколо громадського руху кінця 1890-х рр., прихильником якого був і Микола Володимирович, поставила його перед вибором: або продовжувати напівлегальне малоросійство, або перейти на імперські позиції з досить усталеними панславістськими традиціями.

Стара Громада припиняє своє існування. На зміну їй приходить нова організація, відома як Молода Громада, що знаменує собою перехід від культурницької до політичної діяльності. Можна припустити, що саме ця трансформація стала однією з причин відходу Стороженка від громадського руху. Адже будучи від природи нерішучим, він не міг підтримувати радикальні заходи громадівців, спрямованих на пошук шляхів національного відродження України.

До того ж загострення відносин з О. Левицьким та В. Антоновичем, нові кар’єрні перспективи, дворянсько-консервативне коріння підштовхували його зробити вибір на користь служіння царату. Як результат „правильного” вибору – призначення директором Київської Першої гімназії – взірцевого елітного навчального закладу з міцними великодержавними традиціями, що відкривали перед ним широкі горизонти.

Незрозумілим і дивним, з огляду на участь в українському громадському русі, виглядає нащадок старої заможної козацької старшини, малоросійський дворянин М. Стороженко у ролі наставника, впроваджувача імперських заходів, ревностно оберігаючого ідеали царя і держави. Тим більше, що його моральні чесноти як особисті значною мірою суперечать цьому образу.

Насамперед зазначимо, що природа наділила М. В. Стороженка добрим серцем, яке здатне розуміти людей та їх моральні цінності незалежно від їх соціальної належності. Родинне середовище вплинуло на формування його нерішучості. Поєднання цих рис і визначає чесноти та недоліки цієї людини. В першому випадку – доброзичливість, духовність, висококультурність. В іншому – залежність від зовнішніх факторів, ідейна невизначеність, непослідовність вчинків.

Співіснування таких рис породжувало постійну внутрішню боротьбу,

пошук шляхів самореалізації, що іноді знаходило свій вияв у непередбачуваних вчинках. Проте їхня оцінка є суттєвою, але невизначальною при загальній характеристиці вченого, громадського діяча та педагога, яким був Микола Володимирович Стороженко.

¹ Микола Стороженко. З мого життя /Упор. та авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К., 2005. – 430 с.

² Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття). – К.–Черкаси, 2001. – С.210-217.

³ Киевская Первая гимназия накануне столетнего юбилея. 1909–1910. – К., 1910. – С. 40-41.

⁴ Там же. – С. 50.

⁵ Там же. – С. 42.

⁶ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. – К., 2005. – С. 200.

⁷ Киевская Первая гимназия накануне столетнего юбилея. – С. 25.

⁸ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 144.

⁹ Там само. – С.166–167.

¹⁰ Там само. – С. 199.

¹¹ Там само. – С. 278.

¹² Горленко В. П. – Стороженку Н. В. (26 ноября 1895, Ярошовка) //Центральный державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 34–35.

¹³ Зілов Петро Олексійович – (03.02.1850 – 01.05.1921) – російський фізик. Професор. Протягом 1905-1912 рр. був почесним попечителем Київського учбового округу.

¹⁴ Стороженко Н. В. – Модзалевскому В. Л. (9 июля 1909) //ЦДІАУ. – Ф. 856. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 74.

¹⁵ Киевская Первая гимназия накануне столетнего юбилея. – С. 12.

¹⁶ ЦДАК. – ф.108. – Оп.82. – Спр.33. – Арк. 19.

¹⁷ Стороженко Н. В. – Модзалевскому В. Л. (25 сентября 1909) //ЦДІАУ. – Ф. 856. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 77 зв.

¹⁸ Микола Стороженко. З мого життя . – С. 158–159.

¹⁹ Центральный державний архів м.Києва (Далі – ЦДАК). – Ф. 108. – Оп. 82. - № 34. – Арк. 2–3 зв.

²⁰ Летопись Императорской Александровской Киевской гимназии: В 2 т. – 1912–1913 гг. – К., 1913. – Т. 2. – С. 169–173, 232.

²¹ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 87. – Спр. 5. – Арк. 46.

²² Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С.146-207.

²³ Там само. – Оп. 85. – Спр. 33.

-
- ²⁴ Там само. – Оп. 87. – Спр. 5. – Арк. 7.
- ²⁵ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 251.
- ²⁶ Летопись Императорской Александровской Киевской гимназии. – Т. 2. С. 1–19.
- ²⁷ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 83. – Спр. 31. – Арк. 1.
- ²⁸ В память посещения Киевской I гимназии его Величеством Королем Сербии Петром I. – К., 1910.
- ²⁹ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 83. – Спр. 22. – Арк. 1–3.
- ³⁰ Киевлянин. – 18 марта 1910; Новое время. – 19 марта 1910.
- ³¹ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 83. – Спр. 22. – Арк. 10.
- ³² Полетика Н. Воспоминания // <http://bookz.ru/authors/poletika-nikolai/wospominaiya.html>
- ³³ Летопись Императорской Александровской Киевской гимназии: В 2 т. – К., 1912. – Т. 1. 1911–1912. – С. 4–15.
- ³⁴ Киевская Первая гимназия накануне столетнего юбилея. – С. 21–22.
- ³⁵ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 251.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 87. – Спр. 9. – Арк. 72.
- ³⁸ ЦДАУ. – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1–2.
- ³⁹ Титов Ф. И. – Стороженку Н. В. (18/31 июля 1924) // Письма профессора Ф. И. Титова к Н. В. Стороженко в кн.: Микола Стороженко. З мого життя. – С. 356.
- ⁴⁰ Причину помилково вказаного прізвища Терещенко стосовно директора гімназії пояснюємо тим, що спогади були писані М. Полетикою в 1980-ті рр., коли автору спогадів було близько 70 років. До того ж, у згадуваний ним час, посаду директора Київської Першої гімназії обіймав М. В. Стороженко, а представники родини Терещенків упродовж тривалого часу були почесними попечителями цього навчального закладу. Цим самим припускаємо перекручування фактів з огляду на часову віддаленість мемуариста від подій, що описуються. Див.: Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.146-207; Полетика Н. Воспоминания // <http://bookz.ru/authors/poletika-nikolai/wospominaiya.html>.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 85. – Спр. 19, 28; Оп. 87. – Спр. 15.
- ⁴³ Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914) // УІЖ. – 1996. - № 2. – С. 47.
- ⁴⁴ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 83. – Спр. 31. – Арк. 5–5 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 5 зв.–6.
- ⁴⁶ Летопись Императорской Александровской гимназии. – Т. 2. – С. 379.
- ⁴⁷ ЦДАК. – Ф. 108. – Оп. 83. – Спр. 12. – Арк. 1 зв.–2.
- ⁴⁸ Там само. – Оп. 87. – Спр. 6. – Арк. 90, 92, 95, 96.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 164.
- ⁵⁰ Ульяновський В. Три „лики” Миколи Стороженка // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 85.